

amb tots els mitjans de què hom disposava i que avui podem considerar només com a veritables actes de relacions públiques.

Realitats immediates

Tanmateix, en aquest aspecte agradable, fins i tot podríem dirne superficial, de la vida col·lectiva farmacèutica barcelonina, no s'hi veuen altres preocupacions serioses que tenien plantejades els farmacèutics.

Una necessitat de tipus social pròpia de l'època, i per tant ineludible, era el forniment de medicaments als malalts pobres. Per aquest motiu, l'Ajuntament de Barcelona demanà al Col·legi que confeccionés una tarifa de medicaments, la qual cosa ens indica que el control en el forniment de medicaments als pobres (que pràcticament fins al segle XVIII havia estat a les mans exclusives del Col·legi d'Apotecaris, i al qual aquests es comprometien mitjançant jurament conforme als privilegis) havia canviat, i per part de la ciutat era enfocat d'una altra manera, per tal com les necessitats eren molt diferents.

La Farmàcia espanyola durant aquesta època està sotmesa a la transformació derivada d'una comercialització molt acusada del medicament. Per aquest motiu, sense que oblidem altres aspectes, tractarem de dues qüestions que imprimiren el seu caràcter al final del segle XIX i que ens introdueixen al segle XX.

Ens referim especialment a l'intrusisme i a la qüestió del timbre.

Intrusisme

Des del segle XV fins al XVIII hom podia parlar de medicaments sense sortir del camp de la medicina. A partir del segle XIX, tractar del medicament obliga a tenir en compte i a valorar molts factors aliens a la medicina i a la seva funció social. Potser, més que no pas les actituds personals i col·lectives, allò que ofereix un aspecte més característic no és el concepte que tenen del medicament l'Administració, els metges o els farmacèutics, sinó el concepte que la societat i els qui es beneficien del seu comerç en tenen, i a tenor del qual actuen.

Les lleis de l'oferta i de la demanda pressionen amb tota potència sobre una activitat professional: la deformen, la desdibuixen i, pràcticament, fan que el farmacèutic, a les oficines de farmàcia, continuï adoptant, en general, una actitud defensiva tradicional (45).

Aquest panorama continuarà fins a l'adveniment de la República l'any 1931, en la qual data —trencant unes certes estructures tradicionals— hom pretén a Catalunya —amb la promulgació de l'Esta-

tut Català—, pel que fa a la Sanitat, d'oferir unes noves orientacions tant a la Medicina com a la Farmàcia (46).

L'intrusisme farmacèutic està àmpliament estès, i augmenta en lloc de disminuir. Afavorit per les normes que marca el medicament, les autoritats sanitàries o bé no podien resoldre'l o bé s'hi veien impotents, àdhuc a causa de pressions estrangeres, com ocorregué en algunes ocasions (47). Aquesta plaga és una de les qüestions que més preocupen els farmacèutics.

En aquest aspecte, el panorama és completament diferent del registrat a Catalunya durant el segle XVIII, puix que en aquell segle les autoritats que havien de vetllar per la salut no pogueren resoldre del tot el problema, però és evident (i resta demostrat per estudis que hem dut a terme) que actuaven amb rapidesa, gràcies a l'autoritat que tenien conferida al Principat els Protometges i els Tinents del Protometge, els quals no contemporitzaven en cap cas. Si no pogueren acabar definitivament amb l'intrusisme en farmàcia, medicina i cirurgia fou més aviat per dificultats de desplaçament que no pas per altres motius; malgrat això, el segle XVIII oferia un panorama que, sense ésser perfecte, era comparativament millor en aquest aspecte que no pas el del segle XIX.

L'octubre de 1892, hom visità el Governador Civil per tal d'agrair-li l'interès en la lluita contra l'intrusisme, i, tenint en compte les seves suggerències al president del Col·legi senyor Canudas, aquest convocà els presidents de les Acadèmies de Medicina i Cirurgia, Mèdica Farmacèutica i de Ciències Mèdiques, i fou constituïda una Comissió de Defensa de les classes sanitàries.

Les coses no degueren anar massa de pressa. És molt significatiu que, per a organitzar l'Assemblea de Catalunya on havia d'ésser tractada la qüestió del timbre, la Comissió de Defensa, creada en el Col·legi de Farmacèutics de Barcelona per acord de Junta General de 12 de juny de 1893, s'adrecés als farmacèutics catalans de la manera següent:

«Creen excusado vuestros compañeros de Barcelona haceros historia de los males que nos afligen; todos sabéis que desde el cabalístico curandero hasta los mentidos doctores extranjeros, desde la última tienda de comestibles hasta las expendedurías oficiales, constituyen un número indefinido de intrusos que, contra toda ley y contra toda equidad, merman nuestros intereses, tan bien agarrantidos por las leyes especiales que nos rigen, y que, a pesar de ellas, no hay investigador, sumario, ni experiente que con ellos pueda: todos sabéis que más del 70 por 100 de nuestras entradas lo constituyen artículos elaborados por farmacéuticos o curanderos extranjeros, que no han satisfecho matrículas, ni sufrido exámenes y grados como nosotros; que no contri-

buyen a las cargas de nuestro Erario; que no tienen ninguna responsabilidad criminal por sus trabajos ante nuestro Código; y que así, con esa impunidad, se embolsan el 70 por 100 de nuestras ventas con gravísimo daño de nuestros intereses, sin que nuestros gobiernos, ni siquiera por decoro de las Universidades que sostienen, traten de contrariarlo, evitando el ridículo de que sus profesores titulados ofrezcan el desairado papel de que, por un 5 a 10 por 100 de comisión, se instituyan en revendedores de esos extranjeros, que no deberían tener tales derechos, y que ni siquiera tienen carrera tan completa como la del Farmacéutico español» (48).

Aquestes acusacions tan dures mostren evidentment la magnitud del problema i fins a quin punt se sentien perjudicats els farmacèutics. Poca cosa, però, fou solucionada.

El 1894, gairebé un any després, la situació al poble de Sant Martí de Provençals ens en dóna un exemple; els farmacèutics, reunits en assemblea, en tracten. A l'acabament d'aquell any, també hi ha enrenou perquè a l'Asil del Parc hom té el propòsit d'obrir una farmàcia, la qual cosa era contrària al Reglament d'Asils. L'any següent, el Col·legi de Farmacèutics de Saragossa adopta una ferma actitud enfront de «las condiciones abusivas en que trabajan las farmacias militares», actitud que mereix l'adhesió del Col·legi de Barcelona, i ambdós Col·legis es disposen a elevar una exposició al Ministre de la Guerra.

Poc temps després, el Col·legi de Barcelona fa menció dels intrusismes duts a terme per metges, corporacions religioses i droguers.

La notícia que l'Ajuntament de Barcelona pensava obrir algunes farmàcies pel seu compte donà lloc que alguns farmacèutics comissionats pel Col·legi visitessin l'alcalde, Rius i Badia, per tal d'aclarir la qüestió. No aclariren res. L'alcalde digué que «no tenía criterio formado sobre el particular».

Un any després, pel maig de 1895, el Col·legi, en Assemblea Extraordinària, nomenà una comissió per a designar la persona més idònia per a ésser proposada com a delegat farmacèutic encarregat de la persecució de l'intrusisme.

És molt curiós, i fins i tot paradoxal, que el Gremi d'Herbolaris demanés ajut al Col·legi de Farmacèutics per a la persecució dels seus intrusos, i que el Síndic d'aquell Gremi comunicés que, per llur part, els herbolaris procedirien «correctamente en la venta de artículos de uso farmacéutico». Referent a aquesta petició, el Col·legi considerà que no hi havia cap motiu per a intervenir en la venda d'herbes, puix que això no era patrimoni de cap classe facultativa; però autoritzà Francesc Puigpiqué, actiu farmacèutic, per tal que, sota el seu criteri i tenint en compte que ell mateix ho havia demanat i el seu «acendrado amor a la clase», escrivís en un periòdic de Barcelona a favor del Gremi d'Herbolaris.

A mitjan 1896, els col·legiats eren conscients dels moments difícils per què travessava la professió, l'element essencial de la qual, el medicament, els era disputat per tants. Fou convocat un premi sota el lema «Causes de la decadència de la Farmàcia i mitjans d'evitar-la». Això motivà que, potser amb més realisme, algun farmacèutic manifestés que no era la Farmàcia el que era en decadència, sinó la forma d'exercir dels farmacèutics. Hom insinua que les úniques solucions són la col·legiació obligatòria i la limitació de farmàcies. Solucions pobres, a judici nostre, les quals, en lloc de procurar una revisió total de l'exercici professional, apuntaven vers un proteccionisme que poca cosa podria assolir, puix que havia de recolzar en unes estructures poc disposades a protegir allò que ni els mateixos sanitaris interessats sabien com preservar.

Hem d'esperar al 1897 per veure com dos casos d'intrusisme, l'un a Copons i l'altre al Bruc, denunciats pel Col·legi al Governador Civil, motiven la intervenció dels Tribunals de Justícia, amb imposició de multes de 250 pessetes i ordre als alcaldes respectius de tancar les farmàcies en el terme de cinc dies.

Aquests casos, però, no deixaven d'ésser una gota d'aigua dins un recipient de proporcions gegantines.

Aquell mateix any 1897, la Sociedad Farmacéutica Española, magatzemista de medicaments, fou esmentada pel Col·legi perquè, «sin duda inconscientemente», venia al major a «personas ajenas a la Farmacia». Els ànims foren apaivagats quan hom comunicà als farmacèutics que aquella empresa havia reunit espontàniament alguns farmacèutics per tal de corregir els abusos.

El Sistema Curatiu Kneipp fou també un motiu de preocupacions per als farmacèutics. Després de la instal·lació, al carrer del Call, d'un establiment destinat a fomentar l'ús d'aquells productes, hom preveia que aquell sistema curatiu, a base d'aigües, tintures, herbes, pólvores, etcètera, començava a ésser una font de conflictes, per tal com motivava una sèrie de gestions per part dels Subdelegat de Farmàcia del Districte davant les autoritats, per l'intrusisme que significava.

Les concomitàncies existents entre alguns farmacèutics i alguns metges, provocaren les reaccions d'ambdós Col·legis professionals davant les actituds incorrectes i indecoroses que venien a sumar-se al desordre existent.

Podem dir, per tant, que durant els darrers anys del segle XIX l'intrusisme farmacèutic és una constant que ja no podrà ésser superada amb el temps; podrà ésser mitigada, però la venda, el tràfic i la difusió de medicaments per persones alienes a la professió farmacèutica i no legalment autoritzades assoliran unes proporcions pràcticament irreversibles per llur amplitud.

L'impost del Timbre

Si l'intrusisme era quelcom que mantenia en una indignació constant els farmacèutics i que feia que aquests procuressin amb totes llurs forces d'acabar-lo (bé que sense aconseguir-ho), allò que portà més d'enrenou i que més exasperà tots els farmacèutics espanyols fou l'anomenada qüestió del Timbre, que esclatà el 1892.

L'apartat 8è, art. 179 de la Llei del Timbre de 15 de setembre de 1892, deia: «Contribuirán para la venta con el tipo fijo de 10 céntimos todos los específicos y aguas minerales de cualquier clase, cuando se pongan a la venta, fijándose en la etiqueta exterior del frasco o botella, caja o paquete que los contenga.»

Aquest article motivà que el Col·legi de Farmacèutics de Tarragona s'adreçés al de Barcelona a fi que aquest li aclarís dubtes d'interpretació: què era el que havia d'ésser entès com a específic, i si el timbre havia d'ésser fixat en el moment d'ésser despatxat el medicament. La qüestió fou tractada a l'Assemblea del 25 d'octubre de 1892,

per això sabem que el Col·legi de Barcelona tampoc no tenia aleshores un criteri format ni una línia de conducta a seguir sobre aquell particular. També a través de l'Assemblea sabem que, uns quants dies abans, alguns farmacèutics havien acudit al Col·legi per protestar d'aquella imposició que consideraven injusta, fora de lloc i arbitrària, la qual protesta donà lloc a la redacció d'una exposició adreçada al Ministre d'Hisenda (49) per tal que aclarís què era el que en aquell organisme entenien per específic; a partir d'aquell moment, començà una sèrie d'activitats inusitades per tal d'enfrontar-se a Hisenda.

El 12 de juny de 1893 es constitueix el Col·legi de Barcelona una Comissió de Defensa, integrada per Josep Martí i Ribó, Florentí Jimeno, Francesc Gelpi, Ferran Segura i Francesc Puigpiqué. A Madrid també havia estat constituïda una Junta de Defensa al Col·legi d'aquella capital, i aquest mateix nom fou adoptat després per la Comissió de Barcelona el 29 de juny, de resultes de l'Assemblea convocada per tractar d'una Reial Ordre aclaridora que encara exaltà més els ànims.

Aquesta Junta de Defensa signà un escrit adreçat a l'opinió pública justificant l'actitud dels farmacèutics barcelonins enfront de l'impost del Timbre (50). En l'esmentada Assemblea del dia 29 de juny ja s'havia parlat de tancar les farmàcies, cosa que no fou duta a terme pel fet d'haver rebut el President del Col·legi un telegrama del ministre d'Hisenda, Gamazo, en termes moderats, indicant que estava disposat a escoltar las reclamacions dels farmacèutics catalans (51); telegrama que tingué la virtut de frenar llurs ímpetus sense, però, significar que les coses serien resoltes de la manera que ells volien.

Les actituds de protesta foren generalitzades (vegeu annex V). A Ma-

drid, tant la duresa dialèctica com l'actitud dels farmacèutics no desmeixien gens de les adoptades a Barcelona.

Al començament de juny, i davant l'actitud de franca rebellia dels farmacèutics madrilenys —de 160, 130 havien notificat a la Junta de Defensa de Madrid llur decisió de donar-se de baixa de contribució, i de tancar les farmàcies— el Governador Civil de la capital cità els Subdelegats de Farmàcia per tal de tractar d'aquell problema. Dels vuit assistents a la reunió convocada, només un Subdelegat, Antonio Villegas, plantejà la qüestió d'acord amb la realitat, i es lamentà que «un presidente del Consejo de Ministros, el señor Cánovas, no se dignara contestar siquiera a la petición de audiencia reiterada por tres veces; que las leyes debían amparar por igual a todos y que si los abogados se encontraran con la competencia que les hacía el Estado con los suyos, despachando por un perro grande los pleitos de los amigos del señor Martínez Campos o de los del señor Gobernador, habrían puesto el grito en el cielo...» (52).

Els farmacèutics barcelonins, assabentats detalladament del desenvolupament de l'entrevista, felicitaren el Subdelegat Antonio Villegas i, identificats amb l'actitud de llurs col·legues madrilenys, malgrat que no adoptaren en ferm la decisió de tancar les farmàcies, augmentaren el nombre d'escrits, etc., i ja en l'Assemblea del 19 de juny de 1893 havien acordat de no complimentar l'apartat 8è de l'art. 179 de la Llei del Timbre de setembre de 1892 fins que no vingués una resolució «favorable y completa de todos los extremos designados en la exposición elevada en 26 de octubre de 1892» (53). ¿Havien demostrat molta paciència, o bé sentien el temor lògic del que podia representar l'adopció d'actituds més radicals?

Tota aquesta problemàtica menà l'Administració a definir què entenia com a específic i com a especialitat farmacèutica, la qual cosa restà plasmada en la Reial Ordre que hem esmentat (vegeu annex VI) i que, com ja hem dit, provocà un altre enrenou i una major agudització —si era possible— de les actituds adoptades pels farmacèutics, els quals consideraven que en aquella Reial Ordre hi havia «todo lo que no se halla inscrito en la farmacopea; y aún de lo poquísimo que en este Código se halla inscrito, ningún producto medicinal se escapa de aplicársele el sello, mientras vaya envasado y debidamente acondicionado» (54). Això demostrava als farmacèutics que, com que eren molts els medicaments que el metge solia receptar i que eren despatxats embotellats o bé en capsos, i molts no eren compresos en la farmacopea per tal com eren de composició molt coneguda, «con la solución adoptada por el Gobierno se ha demostrado un desconocimiento completo de lo que es el ejercicio de la farmacia, y un apetito desordenado de sobrecargar con impuestos el ejercicio de una profesión, que con di-

ficultad ya sobrelleva los tributos que hasta ahora se le han ido acumulando, a causa de ser muchas las industrias y comercios que merodean en su campo, por no haber leyes ni autoridades, que fijen a cada uno de ellos, los verdaderos límites de acción» (55).

Veien, doncs, els farmacèutics, que la majoria del Consell de Sanitat del Regne, «haciendo tal vez traición a sus convicciones, definió el específico asimilándolo a la especialidad, en términos que concuerdan con el espíritu que hoy informa el ejercicio de la profesión farmacéutica, gracias a la tolerancia de nuestros Gobiernos, en permitir que el ejercicio de nuestra profesión en España, sea hoy explotado por el mercantilismo extranjero» (56). Tot això, segons ells, era conseqüència que els governs no havien sabut aturar la invasió de medicaments estrangers i que havien cregut que «el modo de detenerlo era aplicar un sello a tantas especialidades que traspasan las fronteras, con mengua del decoro nacional y de la dignidad farmacéutica española; pero no han acertado el medio, pues resultados más tangibles y positivos se obtendrían si el sello que hoy dispone se aplique a todo medicamento envasado y con etiqueta que indique su composición y su autor, se aplicara a los medicamentos extranjeros, al pasar por las aduanas, y como los específicos extranjeros no constituyen ninguna necesidad apremiante y no representan ningún progreso en el arte farmacéutico, aplíqueseles cuantos impuestos se crean convenientes; pues de este modo, si se tolera que los extranjeros ejerzan, sin aptitud, la farmacia en España, en cambio de esta tolerancia, reportaría algún beneficio económico al Erario público» (57).

El fet de tractar en línies generals aquesta qüestió del timbre, deixant-ne a part les repercussions, ens porta davant un panorama nou: veure com fou afrontada la situació d'una manera col·lectiva, i treure'n algunes deduccions.

En primer lloc, el Col·legi de Farmacèutics de Barcelona no romagué aïllat de la resta dels Col·legis espanyols i, tret d'algunes variants, tots adoptaren la mateixa postura en defensa d'allò que consideraven interessos comuns. Entre els Col·legis que mantenien contactes amb el de Barcelona podem esmentar els de Madrid, València, Sevilla, Granada, Lleida i Cadis (58), la qual cosa ens presenta els farmacèutics catalans ben enquadrats en la problemàtica farmacèutica espanyola, situació ben diferent de l'adoptada pels apotecaris catalans fins arribar al segle XIX.

En segon lloc, podem apreciar que les relacions que els directius del Col·legi mantenien amb els polítics de l'època no eren poques, i això vol dir que no eren al marge de la política del país, amb la qual cosa defensaven de la manera que els semblava millor llurs interessos, àdhuc valent-se, en algunes ocasions, de vinculacions amb la xarxa del

caciquisme català, organitzada segons les faccions polítiques, ja que els farmacèutics, en general, també participaven dels ideals col·lectius de tipus regionalista que les burgesies dirigents catalanes esgrimien enfront dels polítics del centre per tal d'obtenir uns determinats avantatges de caire econòmic (59) i que en l'àmbit farmacèutic continuaven manifestant-se enfront dels medicaments estrangers, en el sí del Col·legi, durant els primers anys del segle xx.

Manuel Duran i Bas (60), José Muro y López Salgado (61), Manuel Pedregal Cañedo (62), Fernando Soldevilla (63), José Melgarejo, Tiberio Ávila, Anacleto Pablos, Ricardo de la Puerta y Escobar, Rafael Prieto, Josep M. Planas i Casals, Ramírez Guínea i Rodolfo Castillo, entre d'altres, mantingueren contacte amb els farmacèutics per tal d'oposar-se a la Llei del Timbre, defensant els interessos d'aquests i d'altres sectors que també s'hi sentien perjudicats.

Les relacions mantingudes amb les autoritats governatives barcelonines foren bones, puix que, a part de la bona acollida que el Col·legi tingué en general per part del Governador Civil, Ramon Sarroca, per a resoldre les qüestions d'intrusisme (64), no podem passar per alt que els farmacèutics —gent d'ordre— no podien acceptar de bon grat, com molts barcelonins, l'estat d'inquietud motivat per l'anarquisme romàntic que desembocà en l'anarco-sindicalisme de 1896-1906, els prolegòmens del qual produïren un fet luctuós com és ara l'atemptat del teatre del Liceu, on Santiago Salvador llançà una bomba el dia 7 de novembre de 1893, a conseqüència de la qual el farmacèutic Emili Formiguera, apreciat i estimat pels seus companys, morí el dia 28 d'aquell mateix mes.

Potser aquest record fou causa que, quan el Governador Civil sortí illès d'un atemptat, el Col·legi de Farmacèutics de Barcelona li féu arribar la seva satisfacció (65).

Un altre aspecte que ens assenyala una actitud de preocupació, estesa en estrats socials similars, és la mostrada referent als joves que perdien la vida a Melilla, per als quals el Col·legi oferí una farmaciola. El farmacèutic Puigpiqué concretà que es fes així si es donava el cas de formar-se un cos de voluntaris catalans; detalls que comencen a indicar, almenys dins l'ambient collegial barceloní, i amb un cert retard, l'aparició, extraordinàriament matisada, d'un catalanisme no massa compromès. Al final del desembre de 1896, i potser seguint la política clàssica d'una de freda i una altra de calenta, veient l'actitud adoptada per les farmàcies militars, el Col·legi tractava de la possibilitat de fer quelcom a favor de l'exèrcit que «defiende la integridad de la patria en nuestras posesiones de América y Oceanía y a propuesta del señor Puigpiqué se facultó a la Junta Directiva para que haga lo que estime más oportuno», i així, el dia 16 de desembre, fou acor-

dat de fer obsequi de l'esmentada farmaciola; però les subtilitats de Puigpiqué valgueren perquè fos acordat que l'obsequi «al ejército que pelea por la integridad de la patria al otro lado de los mares, fuera una cantidad en metálico», a repartir a parts iguals entre el Sanatori de la Diputació i la Creu Roja (66).

Tant el senador Duran i Bas com el marquès de Magaz i bastants dels esmentats anteriorment, havien ofert —durant aquest darrer decenni del segle— llur ajut als farmacèutics per a la resolució favorable de la qüestió del timbre que afectava les aigües minerals i els específics; contra ells hi havia senadors del Partit Liberal, ex ministres d'Hisenda que neutralitzaven les accions dutes a terme pel senador Tiberio Ávila, defensor dels farmacèutics.

El Col·legi havia distingit el diputat Muro amb una placa de plata, en atenció a l'interès que sentia envers els assumptes farmacèutics, i també l'havia nomenat Soci d'Honor (67), nomenament que també havia estat atorgat al senador Tiberio Ávila (68); però, malgrat els contactes i les relacions que havia establert el Col·legi de Farmacèutics amb senadors, homes dedicats de ple a la política, la problemàtica, en línies generals, però real, que tenien plantejada els farmacèutics, tingué poques variacions al final del segle XIX.

La col·legiació obligatoria, ordenada per Reial Decret del 12 d'abril de 1898, obre una nova etapa que ens introduirà en el segle XX, amb l'organització del Col·legi Oficial; però això ja correspon a un temps que mereix un estudi que s'aparta del que ens hem proposat.

NOTES

- (1) A.H.M.B. Pol. y Rep. 1820, f. 5 v.
- (2) JORDI GONZÁLEZ, R. i GÓMEZ CAAMAÑO, J. L.: Últimas etapas del Colegio de Boticarios de Barcelona. «Circular Farmacéutica», 215 (1967), 239: 259,241.
- (3) A.H.M.B. Gremios (doc. solts.).
- (4) VICENS VIVES, J.: Cataluña en el siglo XIX (Madrid, 1960), 452 pp., 178.
- (5) «La Botica», I, 4 (1852), 49.
- (6) JORDI GONZÁLEZ, R.; GÓMEZ CAAMAÑO, J. L.: Ob. cit.
- (7) A.H.M.B. Pol. y Rep., 1828b, 4/6/1828, f. s/n.
- (8) A.H.M.B. Pol. y Rep. 1830, f. 149 v.
- (9) JORDI GONZÁLEZ, R.: Relaciones de los boticarios catalanes con las instituciones centrales (Tesi dotcoral), f. 176 (en premsa).
- (10) VICENS VIVES, J.: Ob. cit., 265-272.
- (11) «La Botica», I, 4 (1852), 50/51.
- (12) El títol 2n, article 3r., diu: «El número total de boticas, en Barcelona y sus arrabales, se fija para lo sucesivo al de veinte y cuatro, que son más que suficientes para el servicio exacto de la población».
- (13) GÓMEZ CAAMAÑO, J. L.: Historia del Real Colegio de Farmacia de San Victoriano (Gerona, 1958), 213 pp.
- (14) «La Botica», I, 4 (1852), 51.
- (15) El 1837, Josep Oriol Ronquillo sol·licita i obté el permís del Govern Civil per a crear la Sociedad Farmacéutica de Barcelona, que no durà gaire temps i que actuà en

assumptes professionals d'acord amb el Col·legi. Algunes notes sobre Josep Oriol Ronquillo en: Aproximación a la historia de la «Acadèmia de Farmàcia de Catalunya». JORDI GONZÁLEZ, R.: Real Academia de Farmacia de Barcelona (discurs d'ingrés 12-3-72), 65 pp., 10.

(17) «Las necesidades de las artes exigieron productos químicos: en un principio se pedían en cortas cantidades, a las boticas; —en seguida se acudió por ellos a fuera reino— y luego se establecieron algunos laboratorios que los fabricaban. Como ciertos productos de aplicación a las artes eran también productos medicamentosos, no repararon los boticarios en empezar, por economía, a comprar los que necesitaban en el comercio, y éste fue el primer paso hacia la decadencia de la industria farmacéutica. La costumbre de comprar productos químicos medicinales, alentó a instruidos y emprendedores profesores a establecer laboratorios de productos químico-farmacéuticos, en los cuales el boticario puede proveerse de cuantos necesite para el despacho de su botica, hasta limitar sus manipulaciones a la simple confección de los medicamentos magistrales. Aquí fue cuando la industria farmacéutica recibió un golpe de muerte, pues, desde entonces, salvo poquísimas excepciones, empezaron a enmohecerse los útiles e instrumentos de las trastiendas de las boticas.

»Las necesidades de las artes industriales han ido y van acreciendo continuamente, y para satisfacerlas cuéntase con los laboratorios especiales del país y del extranjero para abastecer de productos al comercio, que así los tiene a disposición del artesano como del farmacéutico.

»En tal situación, el boticario que haya abandonado el cultivo del pequeño jardín botánico que le legaron sus antepasados, compra, para revender, las yerbas medicinales en las herbolaristerías; el boticario, científico, el discípulo de esas Universidades, de las cuales han salido y salen hombres eminentes en saber, y en las cuales ha aprendido él los arcanos de la química y demás ciencias naturales, tiene el disgusto de no poder hacer aplicación de las bellas teorías de estas importantes ciencias a la preparación de los medicamentos que forman la base de su carrera, sin afectar vivamente sus intereses, lleva el sentimiento de que sus años de estudio le hayan servido no más que para aprender la historia de la ciencia sin poder aprovechar en beneficio suyo las reglas prácticas que le han dado sus maestros, y deplora que a su pesar haya de eludir la ley que dispone que el farmacéutico elabore todos los medicamentos que despache; pero no obstante compra en los laboratorios, fábricas de productos químicos y en las droguerías, para revender los operatos, que en días llamados por algunos de ignorancia, preparaban sus abuelos. Por fin, el boticario, obedeciendo las circunstancias, no se desdeña de explotar la competencia entre los fabricantes de productos químicos nacionales y extranjeros, comprando en las droguerías no sólo medicamentos simples, sí que operatos medicamentosos de procedencia extraña.» De «La Botica», I (1852), 82/83.

(18) Arxiu del Col·legi d'Apotecaris de Barcelona (carpeta).

(19) Id.

(20) «La Botica», I, 11 (1853), 165.

(21) VICENS VIVES, J.: Ob. cit., 412.

(22) «La Botica», I, 11 (1853), 165.

(23) Id., I, 12 (1853), 179.

(24) Id., 184.

(25) Id., I, 19 (1853), 292/293.

(26) VICENS VIVES, J.: Coyuntura económica y reformismo burgués (Esplugues de Llobregat, 1968), 215 pp., 149 i 150.

(27) «Boletín Farmacéutico», XI (1893), 141, 174.

(28) VICENS VIVES, J.: Ob. cit., 70.

(29) VICENS VIVES, J.: Ob. cit., 101.

(30) VICENS VIVES, J.: Ob. cit., 107.

(31) Id., 116.

(32) Id., 118/119.

(33) A.C.A. Audiència. Hisenda. T-12691, T-12692.

(34) A.C.A. Id. T-12700, 1876/1877, f. 17 v.

(35) Guía de Forasteros en Barcelona (Barcelona, 1841), 207 pp., 146/148.

- (36) Guía general de Barcelona para el año 1861 (Barcelona, 1861), 190 pp., 158/159.
 (37) JORDI GONZÀLEZ, R.: Aproximación a la historia de la «Acadèmia de Farmàcia de Catalunya». Una experiència frustrada, 11.
 (38) «Diario de Barcelona» (1871), 221, 313, 349.
 (39) «El Restaurador Farmacéutico», XXXIII (1877), 9, 146/147.
 (40) El Govern, d'acord amb el Consell de Sanitat, per Reial Ordre del 2 de febrer de 1861, feia circular aquesta nota:

«En las diferentes consultas que el Consejo ha tenido ocasión de someter a S. M., se han expuesto también, aconsejando con insistencia, el correctivo que reclaman de consuno el derechos de las profesiones, el adelantamiento de la ciencia y el bien entendido interés del público, a quien con grande escándalo explota el charlatanismo. Pero a pesar de esto y de que el Gobierno supremo, justo es decirlo, ha escuchado y atendido con grande interés estas quejas, circulando al efecto órdenes encaminadas a corregir tamaños abusos, es lo cierto que no se han cumplido por los delegados administrativos que deben aplicarlas, y por consiguiente cierto también que las faltas y los abusos continúan en creciente escala y que las reclamaciones se producen, todo con mengua del derecho y el principio de autoridad. El Consejo y el mismo Gobierno no podrán menos de reconocerlo así, y en su superior ilustración comprender que si las leyes no han de cumplirse, que si todos los Gobernadores, por ejemplo, lo mismo el de Madrid, que el de Zaragoza, que el de Barcelona, no han de ejecutar las órdenes de policía sanitaria que se les comunican, de más está el que se dicten y circulen cuando, como la práctica demuestra, lejos de producir los altos fines a que van dirigidos, menoscaban el crédito de la cosa pública, y parecen dar aliento a la impunidad.»

(Subscrit pel Ministre de la Governació, José Posada Herrera.)

Vegeu: «Boletín del Colegio de Farmacéuticos de Barcelona», I (1877), 174.

- (41) VICENS VIVES, J.: «Coyuntura económica y reformismo burgués», 168/169.
 (42) «El Restaurador Farmacéutico», XXXIII (1877), 13, 211.
 (43) Id., XXXIII (1877), 14, 225; 20, 321 i ss.
 (44) Llibre d'Actes del Col·legi de Farmacèutics de Barcelona, 1892/1897, 26-1-1892, 10-2-1892, 2-2-1892.

(45) En una reunió del 13 de febrer de 1897, per exemple, fou considerada la invasió d'especialitats estrangeres, i els assistents es queixaren que «se hubiese concretado a la admisión de productos puramente químicos y farmacéuticos sin aspecto ni tendencia alguna a constituirse en específicos». Hom tracta també de la mercantilització de la professió, i els farmacèutics es queixen que «hayan desaparecido aquellos tiempos gloriosos en que el médico recetaba atendiéndose estrictamente a la terapéutica racional científica y haciendo votos porque se restablezcan por completo las fórmulas o prescripciones rigurosamente ortodoxas».

Vegeu: Llibre d'Actes Col·legi de Farmacèutics de Barcelona, 1892/1897.

(46) JORDI GONZÀLEZ, R.: Aproximación a la historia de la «Acadèmia de Farmàcia de Catalunya». JORDI GONZÀLEZ, R.: Historia del Montepío Dr. Andreu (Barcelona, 7-4-1972), 55 pp.

47. Amb motiu d'un recurs elevat el 1878 per un conegut venedor de medicaments, al qual el Governador Civil de Barcelona havia obligat a tancar l'establiment on venia medicaments estrangers des del 1848, hom pot comprovar que el Ministre Plenipotenciari dels Estats Units defensava la pretensió d'aquell venedor, Ramon Cuyàs, perquè si era mantingut el tancament es produirien greus perjudicis «a diverses casas americanas que remitieron géneros a Cuyàs»; malgrat tot, l'establiment fou tancat. Cuyàs morí pocs dies després, i per això no sabem quin hauria estat el resultat final de la decisió presa pel Govern espanyol, puix que, tot i les sancions que ja li havien estat imposades anteriorment, Cuyàs sempre persistia en la seva actitud, la qual cosa ja era coneguda pel Consell de Sanitat, que qualificava aquell personatge de «constante infractor de las leyes sanitarias vigentes». Vegeu: «El Restaurador Farmacéutico», XXXIV (1878), 302.

La preocupació dels farmacèutics en general davant els medicaments estrangers era que aquests no fossin venuts en llurs oficines —esquivant alguns punts de les Ordenances de

Farmàcia—, aspecte molt diferent de la preocupació per la deformació que —a causa de l'expansió del medicament envasat— es produïa en llur activitat. Vegeu el criteri exposat al President de la Junta de Sanitat el 4 d'octubre de 1875 per diversos farmacèutics barcelonins (Annex IV).

- (48) «Boletín Farmacéutico», XI (1893), 140, 138.
 (49) «Boletín Farmacéutico», X (1892), 133; 185/187.
 (50) Id., XI (1893), 140; 139.
 (51) Id., XI (1893), 141; 170.
 (52) «La Farmacia Moedrna», IV (1893), 16; 239.
 (53) «Boletín Farmacéutico», X (1892), 133; 185/187.
 (54) Id., XI (1893), 140; 143.
 (55) Id.
 (56) Id.
 (57) Id.
 (58) Llibre d'Actes del Col·legi de Farmacèutics de Barcelona, 1892/1897, 17-7-1894.
 (59) JUTGLAR, A.: Ideologías y clases en la España contemporánea (1874-1931), t. II (Madrid, 1969), 329 pp., 164.
 (60) Manuel Duran i Bas milità en la Unió Liberal i en el Partit Liberal Conservador. Rector de la Universitat de Barcelona del 1896 al 1898. Diputat a Corts per Barcelona els anys 1863, 1865, 1874, 1879, i el 1886 per les Societats econòmiques; després Senador vitalici.
 (61) José Muro y López Salgado, diputat en 1871, 1872, 1873. Orador excellent, basat en la seva preparació. Autoritat en assumptes econòmics i socials. Catedràtic de la Universitat de Valladolid i de l'Institut Cardenal Cisneros. Fou sempre partidari de la unió entre els republicans. Proteccionista moderat. Home honest. El 1873 tingué la cartera d'Estat amb Pi i Margall. La Restauració féu que s'allunyés de la política, però després ingressà en el Partit Progressista, sense intervenir en les escissions fins després del 1886; prestà suport a Ruiz Zorrilla. Cap de la minoria progressista.
 (62) Manuel Pedregal y Cañedo, juriconsult i polític. Membre de les Corts els anys 1869, 1872 i 1873. Ocupà els Ministeris de Gràcia i Justícia, amb Pi i Margall, i d'Hisenda, amb Castelar. Formà part de la Junta Fundacional de la Institución de Libre Enseñanza el 1876, i en fou Rector el 1883. El 1888 fundà el Partit Centralista, juntament amb Salmerón i Azcárate.
 (63) Fernando Soldevila (Ruiz?), polític i escriptor.
 (64) Llibre d'Actes del Col·legi de Farmacèutics de Barcelona, 1892/1897, 26-3-1893.
 (65) Id., 25-1-1894.
 (66) Llibre d'Actes del Col·legi de Farmacèutics de Barcelona, 1892/1897, 26-11-1896.
 (67) Id., 14-3-1895.
 (68) Id., 17-7-1894.

ANNEX I

Relació dels apotecaris installats el 1834

	Quar- ter	Barri	Carrer
Joan Antoni Forts	1 r.	1 r.	Espaseria, 14.
Pau Raspau	1 r.	2 n.	Sombrerers.
Joan Ametller	1 r.	3 r.	Plaça de l'Àngel, 4.
Francesc Fillol	1 r.	3 r.	Plaça de la Llana, 7.
Josep Camps	1 r.	4 t.	Flassaders.

Josep M. Fina	1 r.	4 t.	Born, 1, cantonada placeta de Montcada.
Jacint Bofill	1 r.	5 è.	Portal Nou, 9, «voltes de Sant Agustí Vell».
Jeroni González	2 n.	5 è.	Carders, 14.
Domènec Segarra	2 n.	1 r.	Sant Pere més baix, 70, tocant als Agonitzants.
Francesc Carbonell	2 n.	1 r.	Sant Pere més baix, 1, cantonada Riera de Sant Joan.
Joaquim Portell	2 n.	2 n.	Plaça de l'Oli, 12, davant la taverna de la Glòria.
Salvador Rosell	2 n.	4 t.	Placeta de la Capella Marcús, 1.
Marian Escuder (a) Padrell	2 n.	6 è.	Sant Pere més baix, 63.
Agustí Rovira	3 r.	1 r.	Call, 11, davant la Boqueria.
Gaietà Marrugat	3 r.	2 n.	Plaça Nova, 5.
Ramon Domènech	3 r.	4 t.	Boqueria, 12, cantonada Riera del Pi.
Joaquim Formentí	3 r.	4 t.	Porta Ferrissa, 15, cantonada Rambla.
Vicenç Miret	3 r.	4 t.	Rambla, 75, davant Sant Josep.
Valentí Vallcendrera	3 r.	6 è.	Comtal, 12.
Francesc Calveras	3 r.	8 è.	Plaça de la Cucurulla.
Agustí Yáñez	4 t.	3 r.	Escudellers, 72, cantonada Plaça del Teatre.
Jacint Compte	4 t.	3 r.	Escudellers, 62, tocant a Obradors.
Francesc Muntada	4 t.	4 t.	Ferran VII, 10, davant Caputxins.
Carles Solà	4 t.	4 t.	Rambla, 83.
Josep Roca	4 t.	5 è.	Ample, 16, cantonada Fusteria.
Ramon Font	4 t.	6 è.	Ample, 73, cantonada Canvis.
Bonaventura Llacayo			Plaça del Correu Vell.
Josep-Antoni Balcells	4 t.	6 è.	Ample, 3.
Ramon Fors	4 t.	7 è.	Argenteria, 4.
Josep Bahí	4 t.	8 è.	Baixada de la Presó, 13, cantonada Dagueria.
Pere Màrtir Golferichs	5 è.	2 n.	Carrer Nou, 17, cantonada Sant Oleguer.

Bru Solà	5 è.	2 n.	Carrer Nou, 74, cantonada Sant Ramon.
Francesc Xavier Serra	5 è.	2 n.	Sant Ramon, 27, cantonada Fontseca.
Narcís Teixidor	5 è.	2 n.	Carrer Nou, 86, davant carrer d'en Guàrdia.
Fèlix Giró	5 è.	2 n.	Carrer Nou, 93.
Narcís Borrell	5 è.	4 t.	Sant Antoni, 74, davant Sant Llätzer.
Joan Maneja	5 è.	4 t.	Hospital, 2, cantonada Cabres.
Josep Grau i Basas	5 è.	5 è.	Carme, 10.
Francesc Morer	5 è.	6 è.	Hospital, 121, cantonada Galera Vella.
Manuel Riera	5 è.	7 è.	Rambla, 63, cantonada Bon-succés.
Josep Borrell			Barceloneta.

ANNEX II

A aquests efectes fou convocada sessió a la Universitat per al dia 17 de setembre de 1857, per tal d'elegir els càrrecs d'ofici; la Junta Directiva restà formada així:

President: Francesc Domènech; Vice-President: Francesc Pascual; Secretari 1.er: Josep Canudas; Secretari 2.º: Eduard Fabra; Comptador: Francesc Llaveria; Dipositari: Fèlix Soler i Català, i Bibliotecari: Pere Bassagaña.

Francesc Pascual, considerant que tenia el càrrec interinament i d'una manera provisional, el 20 d'octubre adreça una carta a Domènech sollicitant que fos admesa la seva dimissió mentre «no se declare interina la expresada junta o se proceda a nuevas elecciones».

El 18 de novembre, Pascual escriu novament al Col·legi i diu que si bé la seva dimissió no fou acceptada, tal com li fou comunicat per ofici, continuaven en peu les mateixes causes, per tal com la Junta Directiva no era constituïda d'acord amb el que preveïen els arts. 2.º i 3.er dels Estatuts, i el Col·legi havia de resoldre «sí o no reconoce en calidad de interina», puix que fou nomenada per individus que eren mancats «de la investidura de socio residente antes de la circulación de los estatutos». A més, el reglament interior al qual es referia el President no havia estat establert pel Col·legi constituït segons els nous estatuts, i el Col·legi, abans de procedir a la divisió per seccions dels socis residents ha de formar un reglament «en virtud del artícu-

lo 36». Mentre aquesta qüestió no sigui resolta pel Col·legi, Pascual fa constar la seva protesta pels actes de la Junta des del dia de la presentació de la seva renúncia, «supuesto que no he de tomar parte en ninguna de sus deliberaciones por considerarlas improcedentes».

Això provocà que el dia 5 de desembre de 1857 els altres membres de la Junta, desitjosos de «no perder inútilmente el tiempo, ni hacerlo perder a aquellos que de buena fe creen en nosotros», renunciaven a llurs càrrecs, bo i lamentant que «ahora, que tras tantos años de inútiles esfuerzos, que el colegio que cesó» havia assolit amb els estatuts nous d'obrir-se un camí, hom desconegués l'esperit que hi era contingut, fomentant desavinences.

Presidint Pascual la Junta General Ordinària del 5 de desembre de 1857, fou admesa la renúncia per 25 vots a favor i 19 en contra, i hom procedí a l'elecció de la nova Junta que restà formada per: President: Josep Oriol Ronquillo; Vice-President: Francesc Pascual; Comptador: Lambert Zabalza; Dipositari: Segimon Bofill; Secretari 1.er: Joaquim Pujol; Secretari 2.º: Bonaventura Pau Negre, i Bibliotecari: Ramon Casadesús.

El 14 de desembre, els qui havien dimitit el dia 5 escriviren al Secretari, Joaquim Pujol, sol·licitant que hom els comunicués oficialment que llur renúncia havia estat acceptada.

Contra el que podia semblar, aquest assumpte no era liquidat, puix que el 18 de desembre, per ordre del Governador Civil, hom autoritzà Joaquim Pujol per tal que, com a Secretari, recollís els «libros de actas, documentos, sellos y caudales» que eren en poder de l'ex-junta, perquè, segons sembla, llurs individus oferien resistència a lliurar-los a la junta nova.

Pujol delegà els seus poders en Casadesús i Pau el dia 19 de desembre.

L'ordre féu efecte. El dia 20 de desembre foren lliurats els documents i 132 rals, 12 «maravedises», per Cañudas i Fabra, respectivament, els quals ho comunicaren així al Governador Civil.

Per nota del Govern Civil del 13 de gener de 1858, consta que, segons el que el President, Oriol Ronquillo, comunicaba «suscintamente» en escrit del 8 d'aquell mateix mes, el «Antiguo Colegio de Honorables Boticarios» havia estat dissolt legalment «el año 1852» i considerava el Govern de la província que el Col·legi que Ronquillo presidia «no es sucesor de ningún otro toda vez que desde la citada fecha no lo ha habido semejante en esta capital, si bien por razones que no se alcanzan vinieron reconociéndose hasta una época muy reciente los llamados Cónsules», i per això el Govern Civil considerava que la directiva nomenada el 18 de setembre només podia tenir el caràcter d'interina i, per tant, el Col·legi era constituït el 5 de desem-

bre de 1857, i la renovació biennal de Càrrecs hauria d'ésser duta a terme el desembre de 1859.

Vegeu: documents solts Arxiu Part.

ANNEX III

Per Reial Decret del 12 d'abril de 1898 fou decretada la col·legiació obligatòria; i, a Barcelona, el Governador Civil, Ramon Larroca, nomenà la Junta interina per a organitzar el nou Col·legi Oficial. Durant els dies 15 al 18 de juny d'aquell mateix any foren celebrades eleccions per tal de determinar la Junta del que havia d'ésser el primer Col·legi Oficial de Farmacèutics d'Espanya.

Això representava un contratemps i una desillusió per al Col·legi Local, el qual, desitjós de convertir-se en el Col·legi de tot Catalunya, veia com en els Estatuts de la Col·legiació Obligatòria hom indicava que havien de dissoldre's tots els Col·legis existents de l'esmentada classe professional (1).

Tanmateix, aquesta col·legiació obligatòria, que el 3 de novembre de 1900 meresqué que fos promulgada una Reial Ordre decretant-la definitivament, no va tenir efecte. Per Reial Ordre del 6 d'octubre de 1902, i del 2 de gener de 1903, fou decretada la suspensió de la col·legiació obligatòria, i per Reial Ordre del 12 de gener de 1904 fou decretada com a voluntària.

El febrer de 1903, en la memòria llegida per la Junta Directiva del Col·legi Oficial Provincial, hom deia que la col·legiació obligatòria restava ferma en el terreny legal, però vacillant, dubtosa i ericada de dificultats en l'aspecte pràctic; la qual cosa ens explica per què aquest Col·legi, bé que la seva presència es feia notar, no assolí un auge excessiu durant el període anterior al 1917, any en què fou implantada definitivament la col·legiació obligatòria; i hom considera aquesta data com la iniciació de la segona etapa del Col·legi creat amb caràcter oficial el 12 d'abril de 1898.

Aquests fets no evitaren que en els primers temps hi hagués una certa preocupació en el Col·legi local per temor d'una anul·lació, malgrat que el 1895 havia obtingut per concessió de la Reina Regent el caràcter de Corporació Oficial —no com a Col·legi de col·legiació obligatòria— al servei dels interessos generals i sense cap subvenció, en el ben entès que «siempre estará a disposición de la Administración pública para dar su opinión en los asuntos de su especialidad» (2).

Aquest temor explica probablement que els intents per a la fusió d'ambdós Col·legis (fins i tot abans de la Reial Ordre del 6 de desembre de 1917 que vingué a reforçar el que ja havia estat exposat pel Reial Decret del 12 d'abril de 1898, on la fusió ja era prevista) no tinguessin èxit, com va passar el 1919. Per tal d'arribar a l'esmentada

unió, i amb l'intent de conservar una bona part de les prerrogatives, fou tractada la possibilitat que el Col·legi Local s'integrés en l'Oficial, bo i funcionant-hi com a Comissió Legislativa independent.

Després de creat el primer Col·legi Oficial Provincial, i d'haver estat esquivat pel Col·legi Local el perill d'absorció o d'anul·lació, el desenvolupament prosseguí amb tota normalitat.

A partir de març de 1929, el Col·legi Local féu ús novament del títol d'illustre, ja ostentat pel seu antecessor des del 1840 fins al 1852, juntament amb el de Reial que li havia estat atorgat per Alfons XIII. Després de la proclamació de la República, i segons acord del 24 d'abril de 1931, adoptà el nom de Col·legi d'apotecaris de Barcelona.

Uns anys més tard, quan el 1934 fou posada en marxa la nova Organització Farmacèutica Catalana amb la creació del Col·legi de Farmacèutics de Catalunya, es produí una situació semblant a la que hem esmentat abans, que també fou superada.

El 6 de juny de 1934, malgrat la tendència dels directius del Col·legi de Farmacèutics de Catalunya vers l'anul·lació del Col·legi Local, en l'Assamblea d'aquest Col·legi Local fou aprovat, per aclamació, i referent a la seva dissolució, que «ni hi ha lloc a deliberar; i desitja que la Junta trobi la solució més convenient. Segonament és de pregar a la Junta Directiva que continuï les seves gestions que facin possible la no dissolució del Col·legi» (3).

L'interès que el Col·legi Local de Farmacèutics de Barcelona fos dissolt fou un fet real, i era motivat pel desig que els seus elements fossin incorporats al Col·legi de Farmacèutics de Catalunya.

En el projecte que hi havia, el Col·legi Local havia d'ésser absorbit en forma d'Associació d'Apotecaris de Catalunya, enquadrada en la Delegació «Barcelona» del Col·legi de Farmacèutics de Catalunya. Havia de continuar residint al carrer d'en Guardia núm. 9, amb llibertat per a constituir una secció autònoma dins el Col·legi de Farmacèutics de Catalunya; tanmateix —i precisament perquè en cas que el Col·legi Local deixés d'existir en la forma que havia estat constituït segons els Estatuts del 1908 i del Reglament Interior del 31 d'octubre de 1907, la casa cedida a l'esmentat Col·legi pel Dr. Andreu li havia d'ésser retornada, segons que constava en l'escriptura de donació— fou evitada la dissolució o l'absorció.

El Col·legi funciona amb el nom de Col·legi d'Apotecaris fins a l'entrada de les tropes del General Franco a Barcelona, bé que no restà dissolt legalment (4).

NOTES

- (1) «Boletín Farmacéutico», XVIII (1900), 229; 268.
- (2) Id., XII (1895), 224; 242/243.
- (3) Llibre d'Actes Juntes Generals, 14-1-1930/16-4-1936/22-6-1938/7-10-1938.
- (4) JORDI GONZÀLEZ, R.: Historia del Montepío Dr. Andreu (en premsa).